

Ilana Rosen

*A nő és az idő a holokauszt
osztrák–magyar származású
női túlélői élettörténetében*

A holokausztirodalmat jelenleg az olyan túlélők emlékiratainak áradata jellemzi, akik ez ideig, több mint ötven évvel a történetek után, sem önmagukban, sem környezetükben nem találtak annyi erőt és támogatást, hogy elmeseljék, illetve közlétegyék fájdalmas emlékeiket. A személyes hangvétellű művek a második világháború után megszületett holokausztirodalmat bővítik, miközben gazdagítják azt a közösségi emlékirodalmat, amely évtizedekkel a holokauszt előtt jött létre azzal a céllal, hogy megemlékezzen a közösség halottairól, és amely a holokauszt után különleges nyomatékot és súlyt kapott. A személyes emlékiratok alapvetően két szempontból különböznek a kollektív emlékkönyvektől:

1) a hangsúly az egyéni hangvételre és tapasztalatokra kerül,

2) kritizálják, sőt nyíltan vádolják a közösség tagjait, a gettókban, koncentrációs és kényszermunkatáborokban velük egy sorsban osztozó testvéreiket.

A két műfaj mellett még bőven találunk példákat az úgynevezett intézményesített holokausztirodalomra. Ezek a művek hivatásos írók tollából születtek, akik közül a legkiemelkedőbbek maguk is holokauszt túlélők. A teljesség igé-

nye nélkül sorolom fel Aharon Appelfeld, Elie Wiesel, Primo Levi, Jean Améry és Saul Friedländer nevét. Jelen tanulmány nem foglalkozik közvetlenül evvel az irodalmi műfajjal, csak utal rá, hogy amikor szükséges, releváns kulturális kontextust tudjon teremteni. A holokausztirodalom esetében erősen megkérdőjelezhető az intézményesített vagy művészi irodalom és a nem intézményesített vagy „amatőr” irodalom éles elkülönítése, hiszen a két műfaj témája elkerülhetetlen azonosságot mutat. E tematikus hasonlóságot a „kétségbeesés egységének”¹ nevezik, és elkerülhetetlenül hasonló hatásokhoz vezet.

A második világháború befejezését követően a holokausztról szóló személyes emlékezések között női emlékiratok is napvilágot láttak, de egészen mostanáig a tudományos világ nem különböztette meg ezeket a holokausztgyermekről és -családokról szóló történetektől vagy az általuk létrehozott irodalomtól². A napjainkban érezhetően növekvő érdeklődés annak köszönhető, hogy fokozatosan felismerték, a 20. század elejétől fogva, sőt még az első világháború idején is, hogy az emlékiratok és történetek nem kizárólag a férfiak jussa, noha az asszonyok nagy általánosságban nem szolgálták a két világháború frontjain. A kutatás első szakaszá-

ban a holokausztot túlélő asszonyokról történeti, szociológiai és pszichológiai kutatások folytak. Irodalmi jellegű vizsgálat azonban nem történt, a folklórról nem is beszélve. Idővel azonban, párhuzamosan a multikultúra kivirágzásával, a holokauszt túlélőket is kezdték úgy tekinteni, mint egy olyan sajátos közösség tagjait, amelynek egyedi és saját kultúrája van, amelyen belül a túlélő nők élményei és hangja lassacskán megkapja a megérdemelt figyelmet.

A kezdeti szakaszban a holokausztot megjárt asszonyokkal kapcsolatos kutatások a női-biológiai területre összpontosítottak, gondolunk itt a menstruáció kimaradására, a terhességre és szülésre a legkülönbözőbb táborokban, illetve nagy általánosságban az asszonyok szexuális kiszolgáltatottságára³. Mindez azonban, nem annyira a lágerekben, mint inkább a zsidó gettóknak kapott jelentőséget, mivel a gettórendszer általában kiemelkedő vagy hatalommal bíró zsidó férfiak irányították, míg a „L'univers concentrationnaire”-ben⁴ rendszerint elkülönítették a férfiakat és a nőket. Az egész témakört elsősorban a női túlélők tartják rendkívül problematikusnak, akik hagyományos és/vagy konzervatív családi háttérrel rendelkeznek. Korábbi életük nem készítette fel őket arra, hogy efféle témákról nyíltan beszéljenek. Ezért az ezeket az asszonyokat sújtó viszontagság és nehézség környezetükre is kihat. Bonyodalmakat okoz azoknak is, akik feldolgoznák ezeket a témákat, például a dokumentációval foglalkozó hatóságoknak és tudományos kutatóknak. Elég csak célozni erre az érzékeny témára, és máris eszünkbe juthat az a talmudista vita, amely arról szólt, hogy miképp lehet meghatározni azoknak a feleségeknek a státusát, akik vis-à-vis tértek vissza a fogságból a férjeikhez⁵. Az embernek óhatatlanul Appelfeld *The Skin and the Shirt*⁶ (A bőr és az ing) című regénye jut az eszébe, amely egy asszonyról szól, aki túlélve a holokausztot és húsz év szibériai munkatáborát, hazatér a férjéhez, és ebben a kínos, kellemetlen helyzetben szükségképpen idegenedett el egymástól férj és feleség.

A kutatásokban két fő megközelítési módot figyelhetünk meg. Az egyik a nők szexuális kiszolgáltatottságát túlzásnak tartja, amely inkább a fantázián, semmint a valóságon és a történelmi hűségen alapszik, és amelyet elsősorban bizonyos, a médiában és művészetben tapasztalható, a holokausztot vulgarizáló és pornografizáló ábrázolás is támogat.⁷ Az ezzel ellentétes

megközelítés hitelesnek tartja a szexuális bántalmazásokról szóló beszámolókat, és úgy véli, hogy túl sokáig hallgattak róluk, noha ez a hallgatás nem a bántalmazott asszonyok érdekében vagy az irántuk tanúsított tapintat és igazságérzet miatt történt. De még itt is felmerül olykor a kérdés, hogy a holokauszt-jelenség és az atrocitások szempontjából az egyéni szexuális bántalmazás ugyanolyan súlyúnak számít-e, mint számíthatna valamivel „normálisabb” körülmények között, és így megérdemli-e, hogy külön foglalkozzanak vele⁸.

A kutatások a már korábban is említett, specifikusan női élményekkel is foglalkoznak, ezek azonban a lágerkorszak kezdetéhez kapcsolódnak, mivel a férfiakat és az asszonyokat különválasztották, terhesség ritkán fordult elő, a menstruáció pedig az orvosi kezelés és az alultápláltság miatt már elmaradt. Azt is állíthatjuk, hogy a legtöbb női fogoly számára a lágerléttel kapcsolatban nem ezek a tünetek voltak a legfontosabbak. A mindenki által megélt, sokkal általánosabb élmények, például a kényszermunka, a betegségek, az éhezés, valamint a kölcsönös segítőkészség és törődés sokkal gyakrabban kerül szóba. Valóban, ami a mennyiséget illeti, a holokausztról szóló személyes beszámolók és elbeszélések zöme sokkal inkább ezekkel az élményekkel foglalkozik, és nem az egyedi, női-biológiai történésekkel. A kutatások alapján elmondható, hogy az asszonyok elbeszélésben a hangsúly a házias, gondviselő, gondoskodó készségekre kerül, beleértő és együttérző képességeikre, arra, hogy tudnak beszélgetni és meghallgatni, és a túlélésért folytatott harcban ezeket a képességeket hogyan képesek továbbadni⁹. A kutatók gyakran hasonlítják össze a lágerélet keretén belül a két nem együttműködési képességét és technikáit¹⁰, és felhívják a figyelmet a két nemnél a hétköznapi életben megfigyelhető különbségek pszichológiai és szociológiai alapjaira – ahogy ezt Nancy Chodorow összefogást és különválást bemutató modelljénél is láthatjuk¹¹. Természetesen ezek a tanulmányok elsősorban és nagyrészt a túlélők beszámolóin alapulnak. Éppen ezért helye van annak az állításnak, hogy a holokauszt kontextusában vizsgálva a női történetek és elbeszélések esetében a nőiességet nem pusztán a téma jelenti, sokkal inkább az elbeszélés és/vagy leírás módja, mivel még a legáltalánosabb, mindenki által megélt tapasztalatokat is női lélekkel érzik át, és női hangnemben mesélik el.

Tanulmányom, amely PhD-disszertációnak indult¹² és angol nyelven is megjelent,¹³ ebben a szellemben dolgozza fel a holokauszt magyar származású túlélőinek szóban elmesélt élettörténetét. A tanulmány azután elsősorban és specifikusan a holokausztot túlélő asszonyok történetével foglalkozik, mert kiderült, hogy azok között az emberek között, akiket véletlenszerűen megkerestem, több asszony volt hajlandó elmesélni teljes élettörténetét, mint férfi. A végére a nők száma kétszer annyi lett, mint a férfiaké, 26:13 arányban. Következő tanulmányomnál, amely a kárpátaljai orosz zsidók háború előtti szóbeli hagyományait vizsgálta, épp fordítva alakult ez az arány, a férfiak majdnem ugyanilyen arányban tettek túl a nőkön. Azzal próbáltam megmagyarázni ezt a különbséget, hogy „a férfiak hajlamosabbak megvitatni a közösségi hagyományokat, különösen azok vallási elemeit, míg az asszonyok a magánbeszélgetést részesítik előnyben, amely lehetővé teszi, hogy saját tapasztalataikról számoljanak be... A férfiak a kollektívát képviselik, az asszonyok a személyeset, a férfiak az autoritást taglalják és a normákat fejtegetik, míg az asszonyok egyéni és egyedi eseményekről számolnak be, és ezeknek az eseményeknek a lelkiismeretükre gyakorolt hatását mesélik el. A férfiak a letűnt világot dicsfényvel övezik, miközben az asszonyok a pusztítás okozta hiányról számolnak be”¹⁴. Nem csoda tehát, hogy a nőkre a kultúrák közötti szinten, a családi, közösségi és nemzeti szinten is a gyászoló szerepét osztják¹⁵.

Noha ezek az általános megállapítások nem zárják ki a kivételeket, azonban nagy általánosságban a nyugati irodalom is a fentieket bizonyítja: a férfiak teremtették meg az epikus és történelmi költészetet, míg a nők csak (vagy elsősorban) a regény megjelenésével jutottak jelentős szerephez, ahol már megjelenhettek a személyes és családi történések is¹⁶. Hasonló nemi jelölési rendszer figyelhető meg a legfontosabb szóbeli műfajoknál, például a (elsősorban maszkulin) legendáknál és a (elsősorban feminin) tündérmeséknél¹⁷, illetve előadóiaknál, a témáknál, a szereplőknél és a hallgatóságnál is.

A saját holokausztélettörténet-kutatásom során megvizsgáltam, milyen kapcsolatban van az elbeszélt (narrated) idő és esemény az elbeszélés (narrative) idejével és eseményeivel¹⁸. E viszonyok elemzése során az adatközlők életének három jelentős pillanatára, korszakára összpontosítottam: a holokauszt előtti, a holokauszt

alatti és a holokauszt utáni időszakra. Ebben a kontextusban nem szabad elfelejtenünk, hogy az európai zsidóság többségével ellentétben, akik számára a holokauszt négytől hat évig húzódott, a magyar zsidóság számára a gettósítás és a különféle táborokba történő deportálás körülbelül „csak” egy évig tartott (nem számítom ide az 1941-es ukrajnai mészárlást és a magyar kényszermunka-szolgálatot, amiről majd később szólok), 1944 márciusától 1945 márciusáig. Budapest zsidó lakosságának körülbelül hat hónapot kellett kibírnia, mert a várost a Vörös Hadsereg már 1945 januárjában felszabadította¹⁹. A holokausztot megelőző időszak általában egybeesik a mesélők többségének kamasz- és ifjúkorával, a holokauszt utáni időszak pedig az adatközlők többségének élete nagyobbik részét teszi ki, ahol már pozitív és konstruktív események is történtek, a mesélők felnőttek és megöregedtek. Ugyanakkor megvizsgálva, hogy a túlélők hogyan viszonyulnak saját élettörténetükhöz, kiderül, hogy ez a (fent említett) modell csak egy a sok lehetőség közül, és a különböző elbeszélők a legkülönbözőbb szempontok alapján osztják fel az életüket, és ezeket a választásokat számtalan és egymástól eltérő okkal magyarázzák.

Ahhoz, hogy a negyven, hangszalagra rögzített élettörténet gazdag anyagát rendezni lehessen, helyesnek láttam, ha ezeket különböző alcsoportokba sorolom témájuk, valamint retorikai dominanciájuk alapján. Az alcsoportok mindegyikét más elemző módszerrel kell megközelíteni. A kutatási anyag makroszinten és az alcsoportokban több asszony történetét tartalmazza, mint férfiét. A következő alcsoportokat hoztam létre:

1. TÖRTÉNELMI VAGY PARA-TÖRTÉNELMI ÉLETTÖRTÉNETEK. Ezeknél a történeteknél az elbeszélő személyes sorsát összekapcsolja a korszak általánosan és hivatalosan ismert történelmével. A mesélők irányítottan, erős kontrollal mondják el a történetüket, ragaszkodnak a kronologikus elbeszéléshez, ügyelnek az események egymásutániságára és időtartamára.
2. A CSALÁDOKRÓL, ROKONOKRÓL, CSALÁDI KAPCSOLATOKRÓL SZÓLÓ TÖRTÉNETEK A HÁBORÚ ÉS A HOLOKAUSZT ÁRNYÉKÁBAN. Ezeket a történeteket asszociatív módon szerkesztették meg, éppen ezért történelmi és kronológiai szempontból rendezetlen. A narráció

- gyakran gyerekes, noha a mesélők többsége már kamasz vagy felnőtt volt az elmesélt történet idején²⁰.
3. KÖZVETLEN VAGY DISZKURZÍV TÖRTÉNETEK. A mesélő a lehető legszínesebben igyekszik előadni a történetet. A párbeszédet egy az egyben mondják, nem alkalmaznak függőbeszédet, beszéd közben nyelvet váltanak, ahol szükségesnek érzik, hangnemet cserélnek, metanyelvi eszközöket alkalmaznak, intenzív az arc mimikája és a testbeszéd. A történetek elbeszélői rendkívül expresszívek, a tanulmány korpuszában ők emlékeztetnek leginkább a hagyományos mesemondókra.
 4. ENIGMATIKUS TÖRTÉNETEK, AHOL FOLYTONOSAN ÉRZŐDIK A FESZÜLTSÉG A REJTETT ÉS A FELTÁRT TÖRTÉNET KÖZÖTT. Ezek a történetek arról szólnak, hogy az elbeszélőnek milyen problémákat okozott élete bizonyos eseményeihez vagy történéseihez való viszonyulás, és olykor az is nehézséget okoz, hogy egyáltalán beszéljen ezekről.
 5. IDEOLOGIKUS TÖRTÉNETEK VAGY DISKURZUSOK. Ezek a történetek segítik a mesélőt abban, hogy kifejezze véleményét a holokauszttal, illetve önmagával mint holokauszt túlélővel szemben. Ezek a történetek olyan eseményeket emelnek ki, mint például: a magyar fasiszta uralommal való együttműködés, illetve a magyar fasiszta rezsim bűnössége a háború idején; milyen mértékű volt azoknak a férfiaknak a szenvedése és hányan vesztettek oda azok közül, akik „csak” a magyar munkaszolgálatot szenvedték el²¹, szemben azoknak az embereknek a tömegével, akiket a halálba és a koncentrációs táborokba deportáltak. A kommunista uralom a háború utáni Magyarországon; a cionizmus és a kivándorlás Izraelbe a felszabadulás után – és a zsidó előírások, amelyek szemben állnak azzal az étellel, amelyik a holokauszt után már nem hisz Istenben, vagy éppen fordítva.

Az öt csoport közti kapcsolat vizsgálata, összehasonlítása és a három életszakasz megkülönböztetése a következő eredményeket hozta:

1.

A HOLOKAUSZT ELŐTT

Az elbeszélők, kivéve az első, „történeti” csoport tagjait, jóformán nem is említik a

holokauszt előtti időszakot. Ezzel szemben a „történeti” elbeszélők a holokauszt előzményeként, előjeleként értékelték a holokausztot megelőző korszakot, amennyiben beszámoltak az általuk tapasztalt antiszemitizmusról, amelyet azonban csak a belőle sarjadó végeredmény megélése után tudtak megfelelően értékelni. Az elbeszélők zöme a háború előtti időszakot csupán a bekövetkezett események előjátékának tekintette, olyan háttérnek, amely a holokauszt előtti életük díszlete volt. Általános benyomásunk szerint ezek a mesélők nem szívesen mennek vissza túl messzire a múltba, mert ahogy mondják, „az új bajok elfeledtetik a régieket”, no meg azért sem, mert a megsemmisített világra, annak teljességére és viszonylagos nyugalomra való pusztá visszaemlékezés is legalább olyan fájdalmas, mint pusztulásának emléke, ha nem fájdalmasabb.

2.

A HOLOKAUSZT ALATT

Annak ellenére, hogy a magyarországi zsidóság számára viszonylag rövid ideig tartott a holokauszt, az összes elbeszélő, kivéve a negyedik, „enigmatikus” csoportot, akik hajlamosak voltak átsiklani az időszak felett, hogy majd a történet mesélésének egy későbbi időszakában térjenek vissza rá, rendkívüli fontosságot tulajdonított ennek az időszaknak. Egy zárkózott, elvonultan élő mesélő például azzal magyarázta, hogy később olyan nehéz volt számára az izraeli *kibuc*-élet, hogy őt a szövetkezeti ideológia és életmód a munkatáborra emlékezteti, és „mert minden mindig ugyanolyan (a *kibuc*ban, mint a táborban).”²² Vannak, akik a háború utáni életük „negatív tabuinak” magyarázatát lelik meg ebben a korszakban, ilyen például, hogy nem mernek kimenni a sötétben, mert attól félnek, hogy holttestekbe botlanak.²³ Mások a következő kifejezésekkel összegzik az életüket: „micso-da szerencsétlen nemzedék vagyunk”²⁴, „az életem egyáltalán nem volt színes”²⁵ mondja másvalaki, és még sorolhatnánk.

3.

A HOLOKAUSZT UTÁN

A „történelmi” csoportot leszámítva, akik – részben azért, mert mesélés közben mentális

forrásaik kiapadtak, részben azért, mert úgy érezték, hogy életüknek ez a szakasza nem annyira izgalmas – csak röviden említették a háború utáni korszakot, a többi mesélő hosszasan ecsetelte a háború és a holokauszt utáni életüket. Volt olyan is, aki megkockáztatta azt a kijelentést, hogy ez az időszak egy cseppet sem volt kevésbé rettenetes számukra, mint maga a holokauszt, mert ekkor már nem odázhatták tovább, és kénytelenek voltak szembesülni azzal, hogy kiirtották a családjukat és azt a közösséget, ahol addig éltek, szembe kellett nézniük megromlott fizikai, lelki és szellemi állapotukkal, a bizonytalan jövővel, ami annak ellenére tűnt bizonytalannak, hogy már jelenné nőtte ki magát, amelyben házastársukkal és kisgyermkeikkel éltek együtt. Az adatközlők közül sokan hangsúlyozták, mennyire nehezen találnak okot az öröme, noha jelenlegi életük erre sok lehetőséget adna. Ezek az emberek állandóan szoronganak a múlt veszteségei miatt. A múlt nem zárult le, sőt azt egy állandó, lefelé tartó folyamatként élik meg. Az egyik asszony hosszasan ecsetelte, milyen sokat tesz azért jelenlegi családja, hogy őt boldoggá tegye, de ő képtelen megfelelően válaszolni az erőfeszítésükre.²⁶ Egy másik túlélő férfi elmagyarázta nekem, hogy kiterjedt családjának elvesztése állandó, szünni nem akaró, sőt egyre növekvő bánat és fájdalom forrása, mert ahogy telnek-múlnak az évek, egyre inkább tudatában van annak, hogy milyen nagy családja lehetett volna, ha nem szól közbe a holokauszt, mára már, ahogy ő mondta, „egy stadiont megtöltenének”.²⁷

Számos élettörténetben hangsúlyozzák, mennyire nehéz volt a hazatérés, amely egyben a normális, de legalábbis egy értelmes és józan életbe való visszatérést szimbolizálja. Ez a nehézség felnagyítva jelentkezik azoknak az asszonyoknak az életében, akik az országutakon kóborolva jutottak haza, miközben esetleg életben maradt rokonaikat keresték. Ezek az asszonyok különösen kiszolgáltatottak, hiszen örökösen tartaniuk kellett attól, hogy megerősokolják vagy kirabolják őket, tovább éheztek, a végsőkig kimerültek, hiszen nem volt megfelelő szállásuk, nem állt rendelkezésükre semmiféle közlekedési eszköz. Az egyik túlélő erről így számolt be:

„Minket az oroszok szabadítottak föl. Május 8-án egy tiszt érkezett egy dzsipen, és megkérdezte, hogy kik vagyunk. Volt néhány lány, aki tudott oroszul, azok válaszoltak: – Zsidó asszo-

nyok. – Mire ő azt mondta: – Én ezzel nem dicsekednék. – Az egyik lány megkérdezte tőle: – És te ki vagy? – Ő meg azt mondja: – Elsősorban orosz vagyok. Másodsorban orosz vagyok. Harmadsorban is orosz vagyok, és csak ez után zsidó. De erről ne beszéljétek. És még valami, ha lehet, azonnal menjetek el innen és bújjatok el, hogy a katonák ne vegyenek észre benneteket. Ezekről a katonákról semmi jót nem mondhatok. A legtöbbjük alig nőtt ki az iskolapadból, és ki vannak éhezve a nőkre. Nekik nem számít, hogy sovány, kövér vagy öreg, csak az, hogy nő legyen.”²⁸

A figyelmeztetés után a mesélő és néhány barátnője csatlakoztak egy román partizáncsoporthoz, akik ugyanabba az irányba tartottak. A partizánok „kísérték” (aligha a legmegfelelőbb kifejezés, ha az adott korra gondolunk) a nőket, vigyáztak rájuk, és egy piacon még gyümölcsöt is vettek nekik. Ahogy történni szokott, a védelemnek meg voltak a hátulütői, mert egy másik asszonycsapat megvetően azt kiabálta: „Nézzétek, nézzétek, a katonák gyümölcsöt vesznek nekik. Milyen nők kapnak gyümölcsöt? Csak a rosszéletűek.”²⁹ Az asszonyok ezt megalázónak érezték, annyira, hogy úgy döntöttek, elhagyják védőiket. Közben más asszonyok, azért, hogy lerázzák magukról a katonákat, olyan helyre küldték őket, ahol tudták, hogy nők rejtőznek, azaz semmilyen szolidaritást nem mutattak asszonytársaikkal.³⁰ Az igazság az, hogy a háború utáni kaotikus világban semmi nem szabályozta többé a viselkedés és a kapcsolatok normáit. A felszabadító katona nem szívesen ismeri el, hogy zsidó, ugyanakkor nem tud azonosulni katonatársaival sem, akik gátlástalanul fosztogatnak és erőszakoskodnak. A túlélő asszonyok először megváltóként tekintenek az orosz katonákra, akik szemben állnak a német és magyar katonákkal. De a megváltók bármikor ragadozókká válhatnak, akiknek a szemében a nőiesség és a védtelenség felcserélhető fogalmak, ahogy azt a fenti részletben is olvashattuk, és ahogy ez derül ki egy nemrégiben megjelent túlélő asszony emlékiratából is:

„Vidám társaság volt, viccelődtek, és a barátnőim velük nevettek. Aztán Anna az egyik katonával kiment a szobából, utána Olga egy másikkal. Engem is hívtak, de én nem mentem, mert nem éreztem jól magam. Az egész testemet gyulladt sebek borították. Körülbelül egy órával később a barátnőim lelkesen, ragyogó szemmel és kipirult arccal jöttek vissza, és elmesél-

ték, milyen remekül érezték magukat a katonákkal. Másnap a katonák visszajöttek, aztán a barátnőimmal együtt távoztak. Ezúttal a lányok szomorúan és rettentő rosszkedvűen jöttek meg. Mikor a következő nap nyílt az ajtó, könnyörögtek a katonáknak, hogy hagyják őket békén, de hiába. A férfiak erővel kiráncigálták őket. Soha többé nem találkoztam velük, nem is tudom, mi lett a sorsuk.”³¹

Azok, akik végül visszajutottak korábbi otthonukba, arra értek haza, hogy vagy a szomszédok, vagy az oroszok költöztek be, vagy mindent szétverték, hogy felkutassák az állítólagos kincseket, amit a mendemondák szerint a zsidók a deportálásuk előestéjén elrejtettek. Korábban barátságos szomszédok ellenségessé váltak, amikor visszakérték tőlük a megőrzésre átadott bútorokat és háztartási eszközöket, vagy amit egyszerűen csak elvettek a deportálás után. „Azt mondták: – Ha az anyád visszajön, ő majd visszakapja. – Mert tudták, hogy az anyám soha többé nem tér vissza. Ezek voltak a »jó« gójok.”³²

Amikor ezek a túlélő asszonyok hazatértek, egy ideig minimális, passzív és regresszív életet éltek, nem volt családjuk, fogalmuk sem volt róla, mi lett rokonaik és barátaik sorsa. Közkhányakon kaptak enni, és rengeteget ettek, hogy erőt gyűjtsenek, és legyőzzék az éhezéstől való rettegésüket. Tömegesen mentek villámgyorsan férjhez, hogy így enyhítsék magányukat és gyászukat. Az a túlélő, aki az orosz zsidó katonával találkozott, életének erről a szakaszáról gyerekesen és előírásosan szabályos módon beszél – éles ellentétben azzal, ahogy zűrzavaros élettörténetének egyéb szakaszáról számolt be:

„Egy fronton megsebesült fiatalember érkezett. Azt mondtam neki: – Ül le, egyél. – Akik hazatértek, mind éhesek voltak, nem lehetett őket jóllakítani. Naponta háromszor ebédeltünk, és még többet is ettünk volna. Ezzel a fiatalemberrel júniusban találkoztam, és decemberben már meg is esküdtünk, én is, és a húgom is. Aznap tizenhárom esküvő volt.”³³

Ahogy ebből a részletből is kiderül, az efféle házasságokkal megteremtett új családok nem sok szerepet játszanak a túlélők történeteiben, mert, ahogy már korábban említettük, nem tartották nagyon izgalmasnak. Ez a közömbösség nemcsak a túlélők életében jelentkezett, tetten érhető abban is, hogy milyen módon beszélnek róla, mennyire nem tartják jelentősnek. Alapvetően úgy tűnik, ezek a családok azért születtek,

hogy betöltsék az űrt és pótolják a korábbi családot, de az új családon belüli kapcsolatok nem tudtak megfelelni ennek az elvárásnak, nem engedte a gyász terhe és fájdalma. Az az irodalmi áramlat, amelyet „másodgenerációs holokausztirodalomnak” szoktak nevezni³⁴ – az önmaga joggán összetett terminus nagyon érdekes, figyelembe véve, hogy a túlélők leszármazottai a legtöbb esetben a holokauszt *után* születtek, és közvetlenül soha nem tapasztalták meg – lehetőséget kínál arra, hogy bepillantsunk a háború és holokauszt utáni családok életébe, és megtudjuk, milyennek látták azt a gyerekek, megismerhessük az ő reflexióikat és fogalmaikat. A gyerekek, úgy tűnik, egyszerre feleslegesek és végtelenül drágák szüleiknek, éppen úgy, ahogy a szülők egymás számára idegenek egyszer s mindenkorra szükségük van egymásra.

A holokauszt utáni élet a holokauszt örökös árnyékában nem lehet normális élet. Örökös feszültség húzódik az anomália és a normalitás utáni vágy között, a hiány és a jelenlét között, a halál és az élet között.

ANGOLBÓL FORDÍTOTTA:

VÁNDOR JUDIT

JEGYZETEK

¹ Terrence Des Pres, *The Survivor – An Anatomy of Life in the Death Camps* (New York: Pocket Books, 1976), p. 30. A holokauszt emlékezések és -elbeszélések kontextusában a terminus arra utal, hogy a túlélők képtelenek egyedi, egyéni személyes tapasztalatok ismertetésére, lévén hogy rendszerint a hozzájuk hasonlóan szenvedők tömegének részeként éltek meg a velük történeteket. Ezért említi mindenki a „szelekción”, a rettentően kevés fejadagot, a munkakörülményeket, a betegséget és halált. A terminus ezenkívül még azt is jelenti, hogy az egyszerű emberek emlékei éppen olyan sokatmondóak és figyelemre méltóak, mint a hivatásos íróké, akik vagy fikcióként, vagy személyes tapasztalataik alapján írják meg élményeiket.

² Roger W. Smith, “Women and Genocide: Notes on an Unwritten History”. *Holocaust and Genocide Studies*, 8:3 (1994) pp. 315–334.

³ Sara R. Horowitz, “Women in Holocaust Literature: Engendering Trauma Memory” *Women in the Holocaust*, Dalia Ofer, Lenore J. Weitzman (szerk.) (New-Haven: Yale University Press, 1998) p. 366; Joan Ringelheim, “Women and the Holocaust: A Reconsideration of Research”, *Signs – Journal of Women in Culture and Society*, 10 (1985) p. 743; Marlene E. Heine-

mann, *Gender and Destiny – Women Writers and the Holocaust* (New York: Greenwood Press, 1986), p. 19–27.

⁴ David Rousset memoárja alapján (1946), angol fordításban *The Other Kingdom* (London: Howard Fertig, 1982).

⁵ Jacob Neusner (ford.), *The Talmudic of Babylonia – Tractate Ketubot* (Chico, California: Scholar's Press, 1984), vol. 14, pp. 23, 21–22; 27, 71. Számos vitában és beszámolóban a talmudtudósok azon vitatkoznak, hogy a visszatért feleségek elszenvedtek-e szexuális bántalmazást – mert ebben az esetben férjeik számára tiltottakká válnak, legalábbis időszakosan – vagy nem, és hogy vajon az asszonyoknak evvel a kérdéssel kapcsolatos beszámolóit megbízhatóak-e vagy sem. Mindenesetre ezek a szövegek felfedik, hogy nagyobb aggodalom tölti el a zsidó közösséget azért, hogy irányítsák, fennhatóságot gyakorolhassanak asszonyaikon és gyermekeiken, mint az, hogy a szóban forgó asszonyoknak milyen keserveket kellett kiállniuk egyszer a fogságban, egyszer pedig amikor hazatértek.

⁶ Aharon Appelfeld, *The Skin and the Shirt* (Tel-Aviv: Am Oved., 1971.) /héberül/.

⁷ Sybil Milton, "Women and the Holocaust: the Case of German and German-Jewish Women", *When Biology Becomes Destiny – Women in Weimar and Nazi Germany*, Renata Bridenthal, Atina Grossmann és Marion Kaplan (szerk.) (New York: Monthly Review Press, 1984), p. 315.

⁸ Joan Ringelheim, "The Split Between Gender and the Holocaust", *Women in the Holocaust*, Dalia Ofer, Lenore J. Witzman (szerk.), p. 343.

⁹ Myrna Goldenberg, "Testimony, Narrative, and Nightmare: The Experience of Jewish Women in the Holocaust", *Active Voices – Women in Jewish Culture*, Maurie Sacks (szerk.) (Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 1995), pp. 94–106; idem, "Memories of Auschwitz Survivors – The Burden of Gender", *Women in the Holocaust*, p. 327; Marlene E. Heinemann, *Gender and Destiny*, pp. 109 ff.

¹⁰ Sara R. Horowitz, "Women in Holocaust Literature: Engendering Trauma Memory", p. 369.

¹¹ Nancy Chodorow, *The Reproduction of Mothering* (Berkeley: University of California Press, 1978).

¹² Ilana Rosen, *The Holocaust at the Center of Life: A Folkloristic Analysis of Life Histories told by Hungarian Speaking Holocaust Survivors – Thesis Submitted for the Degree "Doctor of Philosophy"* (Jerusalem: Hebrew University Central Library, 1994) /héber nyelven/

¹³ Ilana Rosen, *Sister in Sorrow – A Journey to the Life Histories of Female Holocaust Survivors from Hungary* (Beer-Sheva: Ben-Gurion University Press, 2003) /héber nyelven/

¹⁴ Ilana Rosen, *There Once Was... – The Oral Tradition of the Jews of Carpatho-Russia* (Tel-Aviv: The Diaspora Research Institute at Tel-Aviv University, 1999), p. 17. /héber nyelven/

¹⁵ Anna Caraveli-Chaves, "Bridge Between Worlds – The Greek Womens's Lament as Communicative Event", *Journal of American Folklore*, 93 (1980), p. 143; Aili Nenola-Kallio, *Studies in Ingrian Laments* (Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 1982)

pp. 17, 109–110; Paul C. Rosenblatt, R. Patricia Walsh és Douglas A. Jackson, *Grief and Mourning in Cross-Cultural Perspective* (New-Haven: Human Relations Area Files Inc., 1976) pp. 24–27.

¹⁶ K. K. Ruthven, *Feminist Literary Studies: an Introduction* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984); Ian Watt, *The Rise of the Novel – Studies in Defoe, Richardson and Fielding* (London: Hogarth Press, 1987), p. 44.

¹⁷ Max Lüthi, "Aspects of the Märchen and the Legend", *Folklore Genres*, Dan Ben-Amos (szerk.) (Austin: University Press, 1976), pp. 17–33.

¹⁸ John Christopher Crocker, "The Social Function of Rhetoric Forms", *The Social Use of Metaphor – Essays on the Anthropology of Rhetoric*, David Sapir, John Christopher Crocker (szerk.) (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1977), pp. 33–66.

¹⁹ Israel Gutman főszerkesztő, *Encyclopedia of the Holocaust* (London és New York: Macmillan, 1990), vol. 2, pp. 698–703.

²⁰ Gérard Genette, *Narrative Discourse* (Ithaca, New York: Cornell University Press, 1980).

²¹ Randolph L. Braham, *The Hungarian Labor Service System. 1959–1945* (New York: Columbia University Press, 1977); idem., *The Wartime System of Labor Service in Hungary – Varieties of Experience* (New York: Columbia University Press, 1995).

²² Ilana Rosen, *Sister in Sorrow – a Journey to the Life Histories of Female Holocaust Survivors from Hungary*, pp. 116, 2000. /héber nyelven/

²³ Ibid., p. 181. /héber nyelven/

²⁴ Ilana Rosen, *Hungarian Jewish Women Survivors Remember the Holocaust – an Anthology of Life Histories* (Lanham: University Press America, kiadás előtt), p. 57.

²⁵ Ilana Rosen, *Sister in Sorrow*, pp. 49, 138. /héber nyelven/

²⁶ Ilana Rosen, "The Memory of the Holocaust as a Lament – The Life Histories of Two Holocaust Survivors Mourning Their Fate", *Jerusalem Studies in Jewish Folklore*, 16 (1994), pp. 109–110. /héber nyelven/

²⁷ Magnós interjú Baruch Zahorral, a Research Project of the Jews of Carpatho-Russia archívuma, a Goldstein-Goren Diaspora Research Center, Tel-Aviv University /héber nyelven/.

²⁸ Ilana Rosen, *Sister in Sorrow*, pp. 39, 131. /héber nyelven/

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid.

³¹ Rachel Bernheim-Friedmann, *Earrings in the Cellar – Emerging from Ruined Worlds. A Personal Story* (Tel-Aviv: Morshet, 1999), p. 129. /héber nyelven/

³² A Research Project of the Jews of Carpatho-Russia és a Munkács Community, a kutatást a Tel-Aviv University Diaspora Research Institute (jelenleg a Goldstein-Goren Diaspora Research Center) (1995–1997), „Adler” dosszié, item no. 9. /héber nyelven/

³³ Ilana Rosen, *Sister in Sorrow*, pp. 42, 132. /héber nyelven/

³⁴ Izraelben ezt az irányzatot a következő írók képviselik: Saviion Librecht, Nava Semed, Itamar Levi, Lizi Doron, Amir Gutfreund és mások.